

‘Mijn juk is zacht, Mijn last is licht’

Navolging bij Luther en receptie daarvan bij Bonhoeffer

Geachte mensen, gasten en leden van het Dietrich Bonhoeffer werkgezelschap,

Mij is door Edward van t' Slot gevraagd of ik een lezing wil houden op mijn dissertatie. Het is een eer hier voor u te mogen staan en tegelijk ook een bepaalde onwerkelijkheid.

Onwettelijk omdat ik dit drie jaar geleden niet voor mogelijk had gehouden. En eigenlijk nog steeds niet. Na mijn herseninfarct drie jaar geleden heb ik er zowel lichamelijk als geestelijk de nodige ongemakken aan overgehouden. Ik kan me zo voorstellen dat die lichamelijke ongemakken het meest opvallen; de linkerzijde van mijn lichaam is verlamd. Maar geestelijk gezien ontbeert ik daarnaast structuur en concentratie. U zou me bij wijze van spreke wijs kunnen maken dat het vrijdag de 23^e is. En toch, met al deze ongemakken, heb ik met hulp van velen, alsnog mogen promoveren. Iets wat ik misschien nog steeds niet goed kan bevatten. Na al dat werk, al die jaren en na een fikse dosis tegenslag, mocht het dan toch gebeuren afgelopen november. U begrijpt wellicht dat het daarom ook bijzonder is hier enkele dingen te mogen zeggen over Luther en Bonhoeffer. Daarvoor bedank ik u voor uw belangstelling en hoop ik zo goed en zo kwaad als het gaat deze lezing voor u te houden en u hopelijk niet alleen theologisch, maar ook pastoraal nabij te zijn.

De Aanpak van deze lezing

Allereerst wil ik ingaan op de aanleiding voor dit onderzoek. Vervolgens zal ik mijn hoofdvraag laten klinken en enkele vragen en aandachtsvelden die daaruit voort gekomen zijn bespreken. Ten derde hoop ik uiteen te zetten waar mijn onderzoek zich op heeft gericht en wat daarin de bevindingen zijn. En natuurlijk hoop ik iets te zeggen over mijn conclusies naar aanleiding van dit onderzoek. En, aangezien we hier bij het Bonhoeffer Werk Gezelschap zijn, zal ik ook iets meer toespitsen op Bonhoeffer.

De aanleiding voor dit proefschrift

Bij mij is tijdens de doctoraalstudie in de jaren negentig, interesse ontstaan naar de vraag hoe Luther nu precies de goede werken verstaat. Ik heb toen, ook geïnspireerd en gesteund door mijn leraren, ondermeer Boendermaker en Balke, maar ook Bel en Rikhof, besloten hier onderzoek naar te gaan doen. In het vooronderzoek voor mijn promotie bleek dat het concept van de navolging bij Luther nog niet de aandacht heeft gekregen die het wel verdient. Vanuit de reformatie is vaak de nadruk gelegd op het *sola gratia*; de genade alleen. En het *sola fide*, door het geloof, het geloof zelf moet dan verstaan worden als een act van de genade. In het licht van de kerk van die tijd is er ook het *sola scriptura* ontstaan. Het *sola scriptura* is niet iets dat Luther zondermeer zou onderstrepen. In deze lezing gaat het vooral over het *sola gratia* en *sola fide*. Alleen door geloof kan de mens behouden worden. Daarbij lijkt de navolging maar wat vaak naar de achtergrond te zijn verdreven. Maar toch, een christen kan toch niet christelijk leven zonder goede werken? Of anders: Een christen is toch geroepen in het spoor van Christus te gaan en hem na te volgen? Deze vraag bracht mij tot een onderzoek naar het denken over navolging bij de reformator Luther en ook de receptie van dat navolgingsdenken bij Dietrich Bonhoeffer.

Hoe zit dat nu bij Luther? Zijn de goede werken bij Luther een bijproduct van de genade, of nemen ze een veel prominentere plaats in? In Luther's uitleg van de Bergrede spoort Luther elke christen aan tot het doen van goede werken. Luther noemt zichzelf zelfs de doctor van de goede werken. In zijn bezwaren tegen de aflaat en de kritiek die daarop volgt zegt Luther ook geërgerd: 'Men zou mij juist *doctor bonorum operum* moeten noemen.'

Het onderzoek naar navolging, de vragen?

Uit mijn bestudering van Luthers uitleg van de Bergrede is de volgende hoofdvraag ontstaan voor mijn onderzoek.

Welk zicht geeft Luthers uitleg van de Bergrede op de navolging en welke gevolgen heeft dit voor het leven van de christen in zijn tijd en hoe komen wij tot een actuele receptie van Luthers navolgingsbegrip?

In mijn zoektocht naar een actuele receptie van Luthers navolgingsbegrip ben ik terecht gekomen bij de Duitse 20^e eeuwse, u wel bekende, theoloog Dietrich Bonhoeffer, in wiens geschriften ik mij al jaren in grote mate interesseer, en die mij ook tot grote inspiratie zijn. In het voorlaatste hoofdstuk van mijn onderzoek richt ik me dan ook speciaal op zijn receptie van het navolgingsdenken bij Luther. De nadruk ligt hier op de vraag: welke lijnen lopen er tussen Luther en Bonhoeffer? Bonhoeffer, bestudeerd in de *Dietrich Bonhoeffer Werke*, heeft mij ook zeer geholpen om Luthers navolgingsdenken beter te begrijpen. Te meer ook omdat Luther niet zozeer spreekt in termen van navolging, maar veeleer, en dat is nog geënt op zijn katholieke middeleeuwse erfenis: de goede werken. Navolging en goede werken veronderstellen niet zondermeer exact hetzelfde, maar zijn wel in elkaars verlengde te bezien. Verder hebben Luther en Bonhoeffer beiden geen vastomlijnde leer kunnen presenteren. Dat maakt het overgeleverde soms wel eens wat fragmentarisch, maar ik zou het liever dynamisch willen noemen. Dynamisch, omdat het reageert, omdat het overstijgt en omdat het leeft. Zo kan het ook ons nu nog enorm veel zeggen, ons raken, en ons iets leren over dat grote mysterie van die ene Zoon van God, onze Christus.

Uit de eerste bestudering voor mijn promotie is ook de vraag naar voren gekomen in hoeverre de politiektheologische gedachte van Luthers denken in twee regimenten van invloed is op de navolging, op het leven van een christen. In mijn onderzoek is duidelijk geworden dat het denken in twee regimenten zoals Luther dat heeft voorgestaan, ruimte schept voor de christen, om in deze wereld en in vrijheid Christus na te volgen. In het onderzoek neemt daardoor de bestudering van het denken in twee regimenten en mijn bevindingen daarover, een belangrijke plaats in. Het is daarmee vooral ook een studie naar de reikwijdte van het denken in twee regimenten geworden en de mogelijkheden die zij schept tot actuele navolging. Vereenvoudigd stel ik in dit onderzoek de vraag: Hoe opent het denken in twee regimenten de horizon van de navolging?

Het onderzoek zelf

In het eerste hoofdstuk van mijn dissertatie onderbouw ik mijn eerdergenoemde vraagstelling. Daarin kijk ik allereerst naar de stand van het Luther onderzoek de afgelopen vijf eeuwen, en dat vraagt om een beperking van het aandachtsveld; in mijn geval beperk ik me tot de Duitse en Scandinavische receptie van Luthers denken. Ik heb een tekort aan aandacht gesignaleerd als het gaat om de studie naar de navolging en de navolging in verband met de eerdergenoemde twee regimentenleer bij Luther. Gebleken is dat Luthers denken in twee

regimenten de opening schept om Christus na te volgen in zowel de christelijke als de seculiere wereld. Luthers denken in twee regimenten is daarmee geen theologisch dogma maar misschien wel veel meer een praktisch - theologische hulplijn voor de christen hoe in deze wereld te handelen. En hier ligt eigenlijk ook de kern van mijn onderzoek.

Hoofdstuk 2

In het tweede hoofdstuk heb ik getracht om aan de hand van de *Wochenpredigten über Mattheus 6 + 7*, opgenomen in de *Weimarer Ausgabe* deel 32 en de preken uit de *Evangelien Auslegung*, te onderzoeken hoe Luthers denken in twee regimenten wordt uitgewerkt. Daar ligt dus een praktische component. Daarvoor heb ik een aantal deelvragen gesteld die afzonderlijk in de volgende hoofdstukken naar voren zijn gekomen.

Het begrip 'nachfolge' wordt in de Bergrede preken bij Luther slechts een keer genoemd, Luther spreekt veeleer van de 'goede werken'. Een van de woorden die in Luthers werk, en zeker in de Bergrede preken van Luther echter wel veelvuldig voorkomen is het woord *nehesten*(200x) of *nehiste*, naaste dus. Dat doet vermoeden dat de naaste een heel belangrijk begrip is bij Luther. Gouden regel in het NT en zeker ook bij Luther is: heb God lief boven alles en de naaste als uzelf. De naaste is voor Luther dus een centraal gegeven in het geloof, dat vanzelfsprekend uit de rechtvaardigmaking voortkomt. Die rechtvaardiging veronderstelt zonder meer de goede werken. Namelijk; in geloof mag de mens zich gerechtvaardigd weten bij God. Vanuit dat geloof leeft de mens in de navolging ten dienste van de naaste. Feitelijk gezien wil hij of zij, de gelovige die zich overgeeft aan Christus, ook niet anders meer. Zo bezien gaat de navolging hand in hand met de gerechtvaardigde gelovige. Navolging, of het doen van goede werken, staan in het werk van Luther net zo goed centraal. Want inderdaad, als de genade alleen staat, doet ons handelen er niet meer toe.

In hoofdstuk 2 wil ik met Luther een tegengesteld antwoord geven. Duidelijk schetst de Bergrede met beaming van Luther, dat naastenliefde zich uit in zorg voor armen en behoeftigen; dit is ook terug te vinden in de grote catechismus van Luther, waar Luther aangeeft dat men door de werken uit het geloof de mensen dient en dat Luther dit als vanzelfsprekend zag voortvloeiën uit het geloof. Bij Luther staat de navolging altijd in het teken van de geschonken gerechtigheid. Alles wat God de mens vraagt, ook de goede werken schenkt Hij in Christus. Daardoor wordt ze niet wettisch, maar evangelisch. Luther zal altijd het genade karakter van de navolging benadrukken. Die geschonken gerechtigheid komt van Christus. Geloof in die geschonken gerechtigheid geeft deel aan Christus' priesterlijke dienst. Bij Luther wordt Christus in de daden van de christen zichtbaar. Daarom kan hij ook over het algemeen priesterschap der gelovigen spreken. Een christen is dus als christen geroepen in de wereld de naaste te dienen.

Bij Luther kunnen we dus stellen:omdat ik gerechtvaardigd ben.... daarom doe ik als vanzelfsprekend goede werken. Het als dan principe van onder andere Thomas a Kempis; als ik goede werken doe, dan mag ik in de hemel komen, kantelt als het ware naar het omdat-daarom. En dat is een opmerkelijk en belangrijk theologisch en pastoraal verschil. We hoeven ons heil niet te verdienen, maar vanuit het geschonken heil, vanaf het kruis zouden we bijna kunnen zeggen, roept Christus ons om zijn weg te gaan. Als motor achter de navolging ziet Luther de Heilige Geest. Luther zegt in een preek op 1e Pinksterdag 1 juni 1544: Vanuit de door Christus verkregen genade maakt de Heilige Geest onze goede werken mogelijk.

In zijn preken over de Bergrede geeft Luther aan dat hij geen wereldmijding wil. De christen leeft als *christen in relatione*. De wereld is bij Luther niet van God verlaten. Integendeel, mijn stelling is dat bij Luther het heil van God juist weer op deze werkelijkheid wordt betrokken. (p. 24, Mijn juk is zacht, Mijn last is licht) Centraal staat bij Luther de liefde tot God en de naaste, zo is de weg van de Bergrede een smalle weg, die alleen uit genade kan worden gegaan (p. 37 Mijn juk is zacht, Mijn last is licht). *Sola Gratia? Sola fide?* Ja? Jazeker, het is niet genade en navolging, maar de genade voorop, en daaruit in geloof de goede werken. 'Heb uw naaste lief'. Het genadekarakter van het geloof vraagt niet om een passief aanvaarden, maar om een actief antwoord van de christen, van mensen, ook van ons hier.

We zouden dan kunnen stellen. Bij Luther gaat het eigenlijk maar om een ding: het *solus Christus*, daaromheen schaart alles zich, alleen in Christus vind de mens genade en bevrijding, Het *solus Christus*, vraagt om een belijgend, dat wil zeggen actief antwoord.

Hoofdstuk 3

In het derde hoofdstuk kom ik dan tot een bestudering van Luthers denken in twee regimenten. Ik noemde Luthers denken in twee regimenten eerder al een soort hulplijn om tot navolging te komen en dat klopt ook... In dit hoofdstuk ga ik in op die verbinding. Belangrijk is nog om te zeggen dat Luther geen vastomlijnde leer heeft gegeven als het om de 'leer' van de twee regimenten gaat. Het was voor hem zelf en zijn volgelingen veeleer een hermeneutische sleutel om God en de wereld beter te begrijpen.

Luther wilde, zeker geholpen door zijn eigen ervaringen, af van de vermenging tussen de geestelijke wereld; de geestelijke macht en de 'normale' wereld, de wereldlijke macht. De oplossing vond Luther in een strikte Woordtheologie en in de daarmee samenhangende twee regimentenleer. Christus was de middelaar tussen God en mens en hij dient op aarde gerepresenteerd te worden. Omdat Hij het vleesgeworden Woord van God is, moet bekendmaking van zijn wil plaatsvinden via het Woord - geschreven en verkondigd. Het Woord roept: mensen worden geroepen tot hun taak, hun ambt. Christus regeert op aarde via dragers van dat ambt. Christenen moeten op wereldlijk niveau geen macht hebben en wereldlijken; burgers dus, moeten op geestelijk niveau geen macht uitoefenen. Toch is het niet de bedoeling dat de geestelijke, de christen als zodanig zich terugtrekt uit het wereldlijke leven. De christen is geroepen zich, vrijgemaakt door Christus, in de wereld te bewegen en daar de naaste te dienen. Om dit helder te krijgen is eigenlijk de twee regimentenleer, al dan niet ondersteund en voortbouwend op de twee rijken of twee zwaardenleer, ontstaan als hermeneutische sleutel.

Luthers denken in twee regimenten, wat voortbouwt op Augustinus twee rijken leer, moet men lezen dus lezen als de twee regeerwijzen waarop God de wereld regeert. Door het wereldse, en door het christelijke. Door een geestelijk regiment, en door een wereldlijk regiment. Dus; door een wereldlijk en geestelijk gezag. Nogmaals, het denken in twee regimenten wil vooral voorkomen dat geestelijk en wereldlijk gezag door elkaar heen gaan lopen. Dat wil misbruik aan beide zijden voorkomen. Dus: als koning mag ik mijn oorlog niet zondermeer met een beroep op God rechtvaardigen. Als geestelijke mag ik me niet zondermeer inlaten met wereldlijke macht. Een geestelijke moet zich in dienstbaarheid opstellen ten overstaan van God en de naaste. Een geestelijke is daarmee niet alleen een priester of dominee, maar elke christen in zijn ambt. Zoals Luther het ook noemt: het gaat om het '*Priestertum aller glaubigen*'. Als christen worden we geroepen voluit in de wereld te staan en onze medemens te dienen. Belangrijk in dit hoofdstuk is: christen zijn, houdt niet in,

jezelf terugtrekken in je eigen christelijke kring, maar naar buiten treden, naar onze ongelovige naaste, en hem helpen en dienen in de vrijheid die we uit genade van God gekregen hebben.

Hoofdstuk 4

In het vierde hoofdstuk ga ik dan in op de receptie van dat denken in de eeuwen daarna, pakweg de 16^e eeuw tot nu. De zogenaamde receptiegeschiedenis. Hoe is Luthers denken gereciperd? In dit hoofdstuk blijkt dat een volledige scheiding van die twee regimenten gevaarlijk is, maar ook een volledige vermenging daarvan is gevaarlijk. Men moet de twee regimenten wel onderscheiden en mag het ook wel naast elkaar laten staan, maar zowel het geestelijke als het wereldlijke regiment blijven *toch intrinsiek* met elkaar verbonden. Namelijk, God is zowel heer van het geestelijke rijk als van het wereldlijke rijk, beiden onze wereld waarin wij leven. In God, Christus, ligt tevens de uiteindelijke eenheid van die rijken besloten. Hier veronderstellen we een eschatologische eenheid. Zo moeten ook beide regimenten zich voor God verantwoorden. Zo mag ook de geestelijke macht de wereldlijke macht ter verantwoording roepen en idem dito. Daarmee wordt de geestelijke macht geen passieve vriend, maar mag en moet zij ook een raadgever met scherpe tong zijn, of zelfs afstand nemen van een bepaald wereldlijk bewind. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de Bekennende Kirche in de vooroorlogse jaren in Duitsland. In dit alles moet men altijd de liefdevolle boodschap van Christus, en dat is Gods liefde, als leidraad blijven nemen. Als christen en als navolger van Christus, de Godmens, die heer is van regiment en rijk, moet de christen dus ook, of misschien vooral ook, in de wereld gestalte geven aan de navolging. Het doen van goede werken is dus zeer belangrijk. De rechtvaardiging is niet afhankelijk van de goede werken, nee, die staat op zichzelf. Maar anders bezien kunnen we het als volgt zien: de rechtvaardiging maakt de weg vrij tot het doen van de goede werken.

Hoofdstuk 5

Het vijfde hoofdstuk is dan geheel besteed aan Bonhoeffer en de lijnen die er lopen tussen het denken van Luther naar Bonhoeffer. Daarbij neemt de bestudering van zijn boek getiteld 'Nachfolge' de grootste plaats in. Dat boek zult u allen kennen. Net als Luther is Bonhoeffer benadering van de Bijbel christocentrisch. In de lijn van Luther plaatst Bonhoeffer de navolging centraal. Dat wil zeggen, de navolging van Christus, en dat is ook, dienstbaarheid aan de naaste. Bonhoeffer diept de rechtvaardiging uit. Bonhoeffer wil namelijk niet uitgaan van goedkope genade, het is eens betaald en het doet er niet meer toe, maar inzetten op de dure genade, dat wil zeggen; als christen ben je geroepen in het spoor van Christus te treden en, met Luther gesproken, dus goede werken te doen. Bonhoeffer duidt dat zowel ecclesiologisch, voor de kerk als geheel, als voor de gelovige individu. In beiden moet centraal staan in het kruisspoor van Christus te treden. Niet de theologie van de glorie staat centraal, maar de nederige opname van het kruis van Christus is wat zowel de kerk als de individuele christen zal moeten doen. Genade is daarvoor geen voorwaarde, maar schept de mogelijkheid daartoe, en door de genade moet de christen zich daartoe geroepen weten. Het centrum van het boek Nachfolge is te vinden in de volgende zin: *'Nur der Glaubende ist gehorsam und nur den Gehorsame glaubt.'* Betghe karakteriseert deze formule als de sleutelformulering die nodig is om het boek te verstaan. Met deze hermeneutische sleutel wil Bonhoeffer in ieder geval niet *sola fide* en *sola gratia* ter discussie stellen, maar juist weer concreet maken in de aardse werkelijkheid. Nadrukkelijk verzet hij zich tegen een scheiding van geloof en gehoorzaamheid. Tegelijk blijft de rechtvaardiging kernmoment en behoeft geen aanvulling. Navolging is uitleg van de rechtvaardiging op zodanige wijze dat het weer om rechtvaardiging van de zondaar en niet

van de zonde gaat (Betghe, 516). Het gaat Bonhoeffer om gehoorzaamheid aan de roep van Christus. Die roep roept de mens ook tot de wereld waarin hij zijn leven heiligt. Je hoeft je zonden dus niet af te kopen, maar als zondaar, als mens met al wat je fout doet, ben je vergeven. En dat is dus geen optelsom, maar een existentiële bevrijding die je geschonken wordt. Leven vanuit die bevrijding, is leven ten dienst van de naaste. En met wat Luther geschreven heeft in; '*Von der Freiheit eines Christenmenschen*'. 'Een christen is in vrijheid heer van alle dingen en niemands onderdaan.' Een christen is in dienstbaarheid knecht van alle dingen en ieders onderdaan. In het spoor van Luthers denken in twee regimenten wil Bonhoeffer het denken in twee regimenten gebruiken om tot een actuele handelswijze van de christen in deze wereld te komen. Bonhoeffer duidt het denken in twee regimenten dan niet als een dualistisch gegeven, maar zet in op de polemische eenheid daarvan, dat wil zeggen: God is heer van alles, van beide regimenten. De christen moet niet alleen blijven hangen in het *orare*, het bidden, maar ook gehoor geven aan de roep tot *laborare*, de werken. Daarin speelt eigenlijk een geestelijke of wereldlijke macht een marginale rol, want het gaat ten diepste om het op Christus gericht zijn, en niet op een staats of geestelijk georiënteerde macht. Navolging is zowel bij Luther als Bonhoeffer uiteindelijk *imitatio christi*. En eschatologisch gezien, zal God in Christus alles bijeenbrengen. Geestelijk en wereldlijk smelten samen in de lofprijzing tot onze God. Bonhoeffer is een magnifieke theoloog, die mij meer dan eens op het goede spoor heeft gezet om de theologische leer en vraagstukken van Luther beter, of liever, dieper te begrijpen. Door de teksten van Bonhoeffer, heb ik meer de nabijheid van God ervaren.

Hoofdstuk 6

In het zesde hoofdstuk kom ik dan met een aantal stellingen. Allereerst trek ik een door mij geconstateerde opvallende gelijkenis tussen de twee naturenleer van Christus, zoals zij geformuleerd is in de geloofsbelijdenis van Chalcedon, in verhouding tot de twee regimentenleer. De belijdenis zegt ons over Christus dat hij : één is met de vader in zijn Godheid, en één met ons in zijn mens-zijn, in twee naturen, onvermengd, onveranderd, ongedeeld, ongescheiden. De christologische formule noemt Bonhoeffer ook wel de *vita christiana* (p.167. Mijn juk is zacht, Mijn last is licht). In Christus komen God en mens samen, het geestelijke en het wereldlijke. Christus, de Godmens, doet de mens voor hoe te leven. Door Christus na te volgen en te leven met de diepe existentiële bevrijding, worden we als mens meer mens. Daarmee was het voor mij een verrassend inzicht hoe de twee naturenleer kan meehelpen, of beter, als hermeneutische sleutel gebruikt kan worden om de eschatologische, en met Bonhoeffer meegesproken, polemische eenheid te vinden in het denken in twee regimenten.

Hierdoor geholpen poneer ik mijn slotbevindingen in een aantal stellingen, waarin centraal staat dat men de navolging van Christus in beide rijken moet bewerkstelligen, en in beide regimenten moet bewerkstelligen, en dat die twee machten geen dualisme voorstaan, maar wel een dualiteit. Beide rijken zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden, dan alleen in de eenheid die we in Christus onze Heer, God onze vader, eschatologisch mogen ontwaren. Zo ook in de rechtvaardigingleer, men kan hier tot slot zeggen dat alles zijn culminatie vindt in die ene nederige en goddelijke mens, Christus, in zijn nederige en goddelijke woorden, 'Het is volbracht'.

Epiloog

Dat is natuurlijk allemaal mooi, maar wat wil dat nu concreet zeggen? Hoe kunnen wij daar iets mee in het hier en in het nu. In mijn dissertatie ben ik tot enkele concrete stellingen gekomen in de epiloog. Enkele daarvan wil nog met u delen:

In de navolging gaat het om het *momentum*, het nu. Ik geloof dat men daadwerkelijk en wel *nu* tot navolging moet komen. De kerk zoals zij zich thans manifesteert zal moeten zoeken naar nieuwe wegen om werkelijk haar plaats in te nemen in de samenleving. Ik geloof dat de gemeente veel meer actief moet worden in de zorg om elkaar en anderen. De gemeente moet zich niet naar binnen keren, maar naar buiten. Het gaat dan niet allereerst om het begrijpen van de Bijbelse boodschap, maar om het horen van de roepstem van Jezus tot navolging. Juist gaandeweg en in actie komend zal men het koninkrijk van God op zich af zien komen. Ik geloof dat de Bijbelse boodschap gewoon vertolkt moet worden, want pas vertolkend zal men die boodschap echt verstaan en telkens *nieuw* verstaan. Vertolken zal misschien veel meer gaan in daden dan in woorden. Ik denk aan dat wat Augustinus zegt: “Predik het evangelie aan de hele wereld en gebruik alleen indien nodig woorden”.

Eén van de zaken die mij in het schrijven van dit proefschrift heeft getroffen is dat Bonhoeffer zegt dat alle relaties over Christus lopen. Christus is degene die tussen alles en allen in staat: tussen mensen en God, tussen mensen en mensen, tussen mensen en dieren en tussen mensen en zaken. Zonder Christus spreekt Bonhoeffer over een grote eenzaamheid en angst. (Hij bedoelt hier niet te zeggen dat iedereen christen moet worden, maar het gaat volgens Bonhoeffer om een bereidheid tot lijden in deze wereld, een zichzelf durven opofferen.) Wat mij raakte is dat men achter elk mens Christus mag zien, deze gedachte is al bij Luther terug te vinden. Maar ook dat alle relaties op een bepaalde manier heilig zijn. Niet door zichzelf, of door anderen, maar door de presentie van Christus. Bovenstaande te beseffen zou leiden tot een anders omgaan in de gemeente van Christus en in de andere verbanden van het leven.

Navolgen is elkaar dienen en van elkaar gediend willen worden. Dit betekent dat men zich innerlijk openstelt voor de ander, ook al staat die ander soms op onze ziel. Men neemt de ander serieus door dan te zeggen dat men pijn heeft en maakt het zo mogelijk bespreekbaar, zo blijft men zich openstellen. *Imitatio in modo crucis*. Navolgen is misschien wel makkelijk bij vrienden, maar bij mensen die ons moeilijker liggen? Het vraagt om een *bona fide* levenshouding, waarbij de ander telkens weer een kans krijgt, omdat men die zelf ook gekregen heeft.

Navolgen is de angstige op ons zelf gerichte bange vraag: “Hoe overleven we als gemeente?”, inruilen voor de vraag: “Hoe kunnen we de, misschien afkalvende kleiner wordende gemeenschap voor anderen van betekenis laten zijn of laten worden?” Dat betekent concreet voor de christen, zich als het ware omdraaien en de ander zien; zien in de diepere betekenis van het woord. En dan met elkaar, samen op weg gaan.

Navolging vraagt om *disciplina arcani*. Een (kleine) groep mensen met wie men in zielsverbondenheid samen is, open naar binnen en buiten, die met elkaar het geheim bewaren van elkanders leven en van het gebed en van het geloof. Juist die (kleine) groep geeft de gelovige de kracht om in de wereld, zonder een preker te worden, navolgend te leven.

Navolgen is vast houden aan God, tegen elke afwijzing in (ook die van God zelf). Ook zo begeeft de gelovige zich *navolgenderwijs* in het spoor van Christus. (Psalm 21) Naarmate een mens meer uit God leeft, wordt hij meer zichzelf. Mens voor anderen. De zonde brengt verwarring voort. Genade betekent herstel van menselijkheid

Navolgen in oecumenisch verband is niet pas geslaagd wanneer gelovigen uit verschillende geloofsrichtingen samen het brood breken en delen (sacrament van de eucharistie / avondmaal), maar pas dan als zij samen zelf gebroken brood (sacrament) worden in deze wereld.

God en mensen zijn bondgenoten. In Jezus Christus wijst God de gelovige de weg van zijn goddelijke humaniteit, de weg van de menselijkheid. Men is geen mens om christen te worden, maar men is christen om mens te worden. Wij weten van de grote verwachting (de laatste toekomst) en van de kleine verwachting (de naaste toekomst).

Bonhoeffer wil de mensen geheel dwingen tot het 'voorlaatste'. De mens leeft in deze tijd in deze situatie. Juist zo komt het 'Laatste' op zijn plaats te vallen. Bonhoeffer maakt dat duidelijk aan de hand van zijn niet religieuze omgang met medemensen. Tijdens luchtaanvallen als zijn medegevangenen bang zijn en zij Bonhoeffer vragen voor hen te bidden, doet hij dat juist niet. Op die manier zou hij juist gebruik maken van de zwakheid van mensen; en God zou verworden tot een noodhulp in menselijke grenssituaties. Na de luchtaanval zou alles weer vergeten zijn. Bonhoeffer ontzegt de mens het gebed als vlucht uit noodsituaties, evenwel schrijft hij gebeden voor rustige periodes in het leven. Juist zo komt God in deze werkelijkheid te staan. Ik begrijp de inzet van Bonhoeffer. Zelf ben ik van mening dat de mens God ook mag aanroepen in zijn of haar nood, zelfs wanneer hij of zij dat daarbuiten niet doet. Bonhoeffer lijkt hier, mijns inziens, te nauw te denken over de liefde en genade van God.

Persoonlijke noot

Sluit ik af met een persoonlijke noot. De studie naar Luther en Bonhoeffer heeft door mijn herseninfarct een persoonlijke wending gekregen. Ik moest met mijn beperkingen leren leven. Bonhoeffer heeft mij daarbij geholpen: zijn lied over de goede machten was mijn avond en morgen gebed. Zo heb ik mij leren toevertrouwen aan God. De weg die Hij met je gaat is goed. Gehoorzamen en getrouw navolgen is ook ondanks alle aanvechting vrede hebben met die weg. Sluit ik af met enkele regels uit dit lied.

*Von guten Mächten wunderbar geborgen
erwarten wir getrost, was kommen mag.
Gott ist bei uns am Abend und am Morgen
und ganz gewiss an jedem neuen Tag.*

Teun Verduijn

Notabene, mocht u een exemplaar van mijn dissertatie willen hebben, kunt u die online bestellen op ondermeer www.boekencentrum.nl onder de titel: *Mijn juk is zacht, Mijn Last is licht. Navolging bij Luther en receptie daarvan bij Bonhoeffer.*